

Beszélgetés a 18. századról Jean Bérenger professzorral

Jean Bérenger 1934-ben született, a Sorbonne professzora, a közép-európai államok történetének egyik legkiválóbb francia kutatója. Figyelmét annak idején tanára, V. L. Tapié professzor irányította a dunai népek, köztük a magyarok történetére. A hatvanas években huzamosabb időt töltött Bécsben, majd Budapesten. Párizsban az *Institut National des Langues et Civilisations Orientales* (Élő Keleti Nyelvek és Civilizációk Főiskolája) magyar tanszékén Aurélien Sauvageot tanítványaként és magyarországi tanulmányújtjai alatt megtanult magyarul. Később a rennes-i, majd a strasbourg-i egyetemen oktatott. Jelenleg a Sorbonne Újkori Nyugat-Európa Történeti Tanszékén oktat. Az újkori nemzetközi kapcsolatok története és a hadtörténet specialistája.

A 18. századot gyakran nevezik a felvilágosodás századának az európai civilizáció történetében. Vajon ez az ideológiai dominancia a korban is annyira meghatározó volt, mint napjainkban? Vagy esetleg egy retrospektív és szelektív szemlélet terméke, amely leegyszerűsíti a történelem komplexitását néhány eszméirányzat kiemelésével és ezen logika alapján értelmezi a korszakokat?

A 18. századról szólva előjáróban mindenképpen kiemelném azt a fontos tényt, hogy az újkori európai történelem egyik legboldogabb, legbékésebb korszaka volt. A 17. század nagy, totális jellegű háborúi – különösen a harmincéves háború – a polgári lakosság drasztikus méretű pusztulásával jártak. Ezzel szemben a 18. századiak nem érintették ilyen direkt módon a civil népességet. Ennek következtében jelentős demográfiai fejlődés tapasztalható ebben a korszakban. A gazdasági élet is zavartalanabban folyhatott, és számottevően nőtt a mezőgazdasági és ipari termelés. Ez a relatív békeidőszak mindenképpen kedvezett egyfajta szellemi prosperitásnak is. Ami azonban a felvilágosodás egyeduralmát illeti, mindenképpen le kell szögezni, hogy a társadalom többsége számára nem okozott radikális világnézeti változást. Az alsóbb rétegek, a „nép”, továbbra is erősen katolikus maradt és elutasította az antiklerikalizmust. Az egyház is megőrizte szellemi prioritását a forradalom kitöréséig. Az elit sokkal inkább fogékony volt ezekre az eszmékre. Franciaországban nemcsak a tehetős polgárság, de a parlamentekben székelő „taláros nemesség” és a régi nemesség jó része is többé-kevésbé ide sorolható. De különösen Közép-Európában vagy még inkább Oroszországban figyelhető meg az „Aufklärung” eszméi és a társadalmi hierarchia csúcsának említett találkozása.

Létezik egy másik historiográfiai közhely is: az ún. „francia századé” (siècle français), amely éppen a felvilágosodás térnyerésének köszönhető. Ugyanakkor ebben a korban a francia királyság hanyatlásának lehetünk a tanúi: európai katonai expanziójának vége, az egész századon át tartó súlyos államadósság gondja, az amerikai gyarmatok nagy részének elvesztése, a fészítő erejű társa-

dalmi problémák, stb. Egyszóval ez a Franciaország már nem XIV. Lajos Franciaországa. Mi indokolja vajon mégis a francia nyelv és a francia kultúra ily nagy népszerűségét?

Igaz, hogy Franciaország a 18. században, elsősorban a spanyol örökösödési háború után, elveszíti vezető hatalmi szerepét, de még korai lenne elsíratni. Néhány kiegészítést szeretnék tenni az Ön által elmondottakhoz. A 17. századi francia hegemonia után nem egy másik nagyhatalom uralma következik, hanem egy többpólusú hatalmi rendszer jön létre. Ezt az első időszakban Franciaország, mely még mindig a legerősebb kontinentális hatalom, Anglia és a Habsburg-birodalom „triumvirátusa” képviseli. A század közepétől, Poroszország és Oroszország megjelenésével, ez „pentarchiává” bővül ki. Franciaország továbbra is ápolja nagyhatalmi ambícióit. A francia hadsereg, különösen Choiseul herceg irányítása alatt, igen jelentős modernizáción megy keresztül, ami a forradalmi háborúk idején hozza majd meg gyümölcsét. Ami a társadalmi problémákat illeti, a század folyamán több ízben is felmerül a reformok szükségessége. Ezek a reformok főleg az egyes udvari klikkek és a parlamentek ellenállásán buktak meg. XV. Lajosnak élete utolsó néhány évében sikerült néhány fontos rendeletet kiharcolnia, de ezeket XVI. Lajos később megszüntette. Az amerikai gyarmatok elvesztése is inkább csak a 20. század szemszögéből tekintve olyan tragikus esemény. Emlékszem, hogy gyermekkoromban, a háború idején, gyakran emlegették, milyen nagy csapás volt Kanada elvesztése. Valójában ezt annak idején egészen másként látták. Az amerikai francia gyarmatok nagy részét olyan telepesek lakták, akik a földhasználat fejében katonai, határvédelmi feladatot láttak el. Helyzetük hasonló volt a visszafoglalt Magyarország Délvidékén élő határőrökéhez. Demográfiai súlyuk az angolszász populációhoz képest a század folyamán fokozatosan csökkent. Súlyosbította ezt a hétéves háború alatti tömeges – a sztálini deportációkat megelőlegező módszerekkel történő – kitelepítésük Acadiából. Az 1763. évi párizsi szerződés mégsem okozott nagy kétségbeesést az óhazában. Sokkal többre tartották ugyanis az ún. „cukorszigeteket” – Martinique, Guadeloupe, Saint-Domingue – az addig igen költségesen megtartott észak-amerikai gyarmatoknál. Hogy Voltaire-t idézzem: „Mit ér az a néhány hektárnyi kanadai hó a visszanyert cukorszigetekhez képest?” A későbbi francia külpolitikai irányvonal, melyet Vergennes gróf nevéhez szokás kötni, ellenzett minden újabb gyarmatszerző tervet. Az elmondottakat figyelembe véve nem indokolt a Francia Királyság e korszakát hanyatlásként értelmezni. A francia nyelv széles körű elterjedése is ellentmond ennek. Általában azok a nyelvek válnak világnyelvvé, amelyek mögött erős gazdasági, katonai és kulturális potenciállal bíró nemzetek állnak. Előfordulhat persze időbeli eltérés is a nagyhatalmi helyzet és az ún. világnyelvvé válás fázisai között. De a francia nyelv divatja sem a 18. században kezdődött. Európai elterjedése valóban figyelemre méltó. Ekkor születnek a külhoni francia nyelvű irodalom oly remekei, mint például Nagy Frigyes munkái.

Vagy mint Rákóczi fejedelméi...

Valóban, Rákóczi Ferenc francia és latin nyelvű munkái is ékes tanúbizonyságai a korabeli franciás műveltségű európai uralkodó gondolkodásának.

Ön több könyvet is publikált a Habsburg-birodalomról és a „dunavölgyi” térségről. Egyik könyvében (Finances et absolutisme autrichien”) megállapítja, hogy az osztrák abszolutizmus képe jórészt csak egy mítosz. Hogyan látja e régió szerepét Európa egészén belül? A „centrum” és „periféria” braudel-i fogalmai elégségesek-e Franciaország és Közép-Európa korabeli helyzetének meghatározásához?

Véleményem szerint a Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein nevéhez fűződő említett elmélet igen hasznos lehet a középiskolai oktatásban, de sok szempontból nem fedi a valóságot. Ha megvizsgáljuk például a korabeli lengyel mezőgazdasági termelés adatait vagy a sziléziai textiliparét, amely Hamburg kikötőjén keresztül elárasztotta az amerikai piacokat, akkor alaposan felül kell vizsgálnunk az említett fogalmakat. Magyarország tekintetében egy speciális esetről van szó. A török háborúk utáni újjáépítés terhe, főleg a Nagyalföldön, hosszú időre megakasztotta a fejlődést. De a rekonstrukció üteme és a vele járó demográfiai növekedés igen figyelemreméltó itt is. Meg vagyok győződve arról, hogy még a gazdasági termelés adatait sem ismerjük pontosan, pedig a marxista történetírás igen nagy szerepet tulajdonított ezeknek. Ezen a téren is még sok mulasztást kell bepótolnunk. Nem beszélve politikai, kulturális és egyéb tényezőkről, amelyek esetében ez az elmélet teljességgel használhatatlan. Gondoljunk csak arra a kivételesen jó viszonyra, amely Rómát Közép-Európához fűzte.

Az egész 18. század folyamán számos példáját figyelhetjük meg a francia-magyar együttműködésnek is. II. Rákóczi Ferenc és XIV. Lajos szövetségesek voltak a spanyol örökösödési háború idején. Francia telepések érkeztek a török hódoltságból visszafoglalt magyar területekre, ugyanakkor magyar katonák is harcoltak a francia királyi hadseregben. S amint már láttuk, a magyar elit jó része is magáévá tette a felvilágosodás eszméit. Sorolhatnánk még azokat a példákat, amelyek bizonyítják, hogy a korabeli európai államok lakói milyen szoros kapcsolatban álltak egymással. Vajon meddig maradt fenn ez az egységes európai mentalitás?

Lehet, hogy a személyes véleményemből kiformálódó elmélet némelyest paradoxnak tűnik, de talán megérdemelne egy könyvet is. Az egységes Európáról – véleményem szerint – 1914. június 28-ig, a sarajevói merénylet időpontjáig beszélhetünk. Meggyőződésem, hogy a tizenkilencedik században, a francia forradalom által kiélezett ellentétek dacára – itt a politikai jobb- és baloldal megoszlására gondolok – még létezett egy ilyen egységes mentalitás. Az eltérő irányzatok képviselői végül is azonos kultúrával, azonos vallással – az egységes keresztény hagyományra és nem a különféle felekezetekre gondolok – rendelkeztek, még a vallásukat elhagyók is tökéletesen ismerték a Bibliát és a keresztény dogmákat. Ezenkívül – főleg az elit – még közös nyelveken is érintkeztek; például franciául, vagy később a 19. században német nyelven tartották a kapcsolatot egymással, olvastak, írtak, publikáltak. Egyszóval létezett egy intellektuális európai kultúrájú réteg. Ez magában foglalta a régi nagybirtokos arisztokrata családokat, az újjazdag ipari és pénzburzoáziát – amely nagyon gyorsan integrálódott a művelt elitbe – és a tehetős értelmiséget egyaránt. Ez elmondható még a 19. századi eléggé elmaradt politikai

struktúrával rendelkező Oroszország elitjéről is, amely tökéletesen alkalmazkodott ehhez az európai nívóhoz. Nagyon fontos szerepet játszott az európai elitek integrálásában Párizs szellemi légköre a 18. századtól 1914-ig, és hasonlóan érdekes volt a némileg a konkurens szerepét játszó Bécs is, amely az európai kultúra másik fontos központja volt. Persze ebben a korban megjelennek a migráció problémái is. Párizs fogadja be például a lengyel politikai emigrációt a 19. század elején, amely pártfogásába veszi majd a magyar politikai emigrációt. Igen sok emigráns német is tartózkodik ekkor Párizsban, gondoljunk csak Heinrich Heine vagy Karl Marx példájára. Viszonylag nyugodtan dolgozhattak itt, a német rendőrség és cenzúra hatáskörén kívül.

Mi a véleménye a felvilágosult abszolutizmus rendszeréről?

A felvilágosult abszolutizmus is olyan fogalom, amely igen hálás segítség a történelemórákon. A fogalom vizsgálata során azonban meg kell különböztetni az „abszolutizmus”-t a „felvilágosult”-tól mint az „Aufklärung” megfelelőjétől. Ha például egy uralkodó kormányzata felvilágosult, amint az II. József vagy Mária Terézia esetében nyilvánvaló, nehezen látom be, hogy miért volt abszolutizmus az uralkodásuk. Másrészt II. Katalin vagy esetleg még II. Frigyes állama mindenképpen erősen egyeduralmi jellegű volt, és a felvilágosult jelző legfeljebb az uralkodó személyére alkalmazható csupán. Senki sem tagadhatja, hogy II. Katalin a felvilágosult európai elit képviselője volt. Csodálatosan tudott franciául, a német volt az anyanyelve és természetesen igen jól ismerte a felvilágosodás szerzőit. Ugyanakkor magas fokú politikai intelligenciával is rendelkezett, és ismerve az ország politikai hagyományait megértette, hogy Oroszországot igen kemény kézzel kell kormányozni. Tehát a felvilágosult abszolutizmus fogalma igen sokrétű és érdekes jelenség. Valójában ezt az elnevezést a korabeli politikai értelmiség, a filozófusok és az „újságírók” használták, kifejezve ezzel jó személyes kapcsolatukat az említett uralkodókkal. Voltaire és az enciklopédisták a piedesztálra emelték Nagy Frigyeset. Nem akarom vitatni ennek a nagy uralkodónak az érdemeit, de sajnos XV. Lajos nem kapott ilyen pozitív értékelést, noha ő is felvilágosult ember volt és számos érdemet szerzett. Ami Közép-Európát illeti, azt hiszem, az osztrák és a magyar történészek munkái alapján megállapíthatjuk, hogy volt egy bizonyos kontinuitás Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása folyamán. Ezt az 52 esztendő a felvilágosult kormányzás, az „Aufklärung” érájának kell tekintenünk. Reformok lépnek életbe a gazdaság fejlesztése, az adminisztráció javítása, a hadsereg megerősítése érdekében. Sőt, az 1770-es évektől kezdve sor kerül az egyetemek korszerűsítésére és az oktatásügy reformjára is. Nagyon érdekes, hogy 1773-ban a lajtántúli területen, 1777-ben pedig Magyarországon – lásd „Ratio Educationis” – sor került a közoktatás szabályozására. Minderre Franciaországban ekkor még nincs példa! Persze ha összehasonlítjuk a két országot, a különbség a valóságban igen csekély volt; mindenesetre a kötelező elemi oktatás elve Mária Terézia kormányzásának igen pozitív terméke marad.

Hogyan ítéli meg II. József működését?

Mint történész, nem szeretnék ítéletet mondani, ez nem a mi feladatunk... Személyes véleményem eléggé kritikus a működésével szemben, mivel

ő, úgy gondolom, egyeduralkodói szerepet töltött be és – valószínűleg intellektuális ambícióitól hajtván – felülről végrehajtott reformokkal kívánta boldoggá tenni népét, akkor is, ha az nem akarta. Így nem lehet igazán boldoggá tenni egy népet, ez a huszadik századi totalitárius rezsimeknek sem sikerült. Másrészt II. József szakított a Habsburg-monarchia hagyományos konföderatív felfogásával. A Habsburg Birodalom azért maradhatott fenn oly sokáig, mivel az uralkodók többé-kevésbé mindig tiszteletben tartották a fennhatóságuk alá tartozó királyságok, tartományok alkotmányait és speciális jogait. II. József igen nagyra értékelte Franciaország példáját. Számára a 18. századi Francia Királyság egyáltalán nem volt hanyatló hatalom. 1777-ben tanulmányúton járt Franciaországban, betekinthesett a hadsereg és a kormányzat minden titkába, hiszen nemcsak hivatalos szövetséges volt, hanem a király sógora is. Nagyon nagy hatást gyakorolt rá Franciaország nemzeti és nyelvi egységének a példája. Szeretett volna saját birodalmából is egy centralizált, egynyelvű országot létrehozni. Egy ideig még nem tudta eldönteni, hogy melyik nyelvet válassza, végül is a német mellett döntött, amely ekkoriban már modern kulturnyelvnek számított. Rendszerező gondolkodásával rá akarta kényszeríteni a német nyelvet a magyarokra is. Megszüntette a speciális magyar kormányzatot – egyébként ugyanezt csinálta Csehországban is. Megtagadta saját megkoronáztatását és „kalapos király” maradt, ezt nagyon rossz néven vették különféle nemzetiségű alattvalói. Egy ideig még a szent római császári címet is meg akarta szüntetni, hogy létrehozzon egy homogén osztrák királyságot vagy császárságot. Ezeket az eszméket szabadságukra büszke alattvalói nem tudták befogadni. Megállapíthatjuk, hogy II. József egyáltalán nem ismerte alattvalói lelkiületét. Éppen ezért tudott II. Lipót – II. József öccse és utódja, akit a hagyományos birodalmi kormányzatra neveltek – a magyar alkotmány visszaállításával jó alapot teremteni mind az ország, mind a birodalom fellendüléséhez.

Olvasóink nevében is köszönöm a beszélgetést és további jó munkát kívánok!

Párizs, 1993. november 24.

Az interjút készítette: **Tóth Ferenc**